

بررسی مفهومی آیه ((يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ))
از دیدگاه مفسران فریقین با تاکید بر تفسیر المیزان، مفاتیح الغیب و روح
المعانی

فرزانه زارع طلبه پایه سوم سطح ۲، کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث

پاییز ۹۵

چکیده:

در آیه ۳۱ سوره اعراف از مفهوم زینت و اخذ زینت نزد هر مسجد سخن به میان آمده است. اکنون این سوال پیش می آید چه ارتباطی بین زینت و مسجد وجود دارد و منظور از زینت در قرآن چیست . لذا برای رسیدن به این سوال بر اساس روش کتابخانه ای و به روش توصیفی تحلیلی، ابتدا به بررسی لغوی زینت و مسجد و بعد از آن به نظرات سه مفسر، فخر رازی، آلوسی و علامه طباطبایی پرداخته شده است. و در پایان به نقد نظرات توجه شده که نتیجه این شد که اخذ زینت برای رفتن به مسجد ارتباطی زیبا و گسترده دارد. منظور از زینت در این آیه هم زینت ظاهری و هم زینت باطنی که همان اخلاق و رفتار نیکو و پرهیز کاری می باشد و پنج وجه زینت را شامل می شود. و منظور از مسجد نیز هم جاهایی از بدن که سجده خداوند را می کنند می باشد و طبق نظر طباطبایی از هفت وجه مسجد علاوه بر سجده گاه انسان فقط شامل مسجد الاقصی و قبله مسلمانان می باشد. و از نظر اهل سنت منظور از زینت لباس و ستر عورت در نماز است. و مسجد هم موقع نماز خواندن و همه مساجد می باشد.

کلید واژه:

زینت ، مسجد، روح المعانی ، مفاتیح الغیب ، المیزان

مقدمه:

قرآن کتاب هدایت، راهنمای زندگی و سعادت انسانها می باشد. که بهره مندی از این گفتار الهی و فهم معارف آن مبتنی بر فهم و تفسیر آن است. که دانش تفسیر می باشد. و این علم از همان صدر اسلام توسط خود نبی اسلام (صلی الله علیه وآله) شکل گرفت. پیامبر (صلی الله علیه وآله) از آن جهت که امین وحی بود، نخستین مفسر کلام خدا نیز به شمار می آمد. و به گفته خود قرآن پیامبر از حیث وظیفه‌ای که در ابلاغ، تعلیم و تبیین مقاصد و معانی کلام خدا داشت تنها مرجع تفسیر قرآن به شمار می آمد. بی شک نخستین تفسیر از کلام خدا همان بیانات و گفتارهای تفسیر گونه رسول (صلی الله علیه وآله) است. و بعد از پیامبر (صلی الله علیه وآله) امامان معصوم (علیهم السلام) می باشند. و در زمان غیبت امام عصر (علیه السلام) توسط دانشمندان شیعه و سنی این علم گسترش پیدا کرده. و با توجه به این که دانش تفسیر دارای مبانی و قواعد و روش ها است و نظر به اینکه هر یک از علمای شیعه و اهل سنت از منابع مختلف جهت تفسیر استفاده می کنند لذا طبیعی می باشد که اختلافاتی نیز در این تفسیر قرآن داشته باشند. لازم به ذکر است که باتوجه به اهمیت فهم و تفسیر قرآن در مبانی اعتقادی شیعه و اهل سنت دانشمندان علوم قرآنی به بررسی این اختلافات تفسیری در خیلی از موارد پرداخته اند. که همان تفسیر تطبیقی از دیدگاه فریقین می باشد. ، بویژه اگر تفسیر مفاتیح الغیب یا تفسیر کبیر فخر رازی را نگاه کنیم در خیلی از موارد ایشان بصراحت بیان می کند که دیدگاه شیعه یا ادله شیعه درباره این آیه این است، آلوسی نیز که از مفسران متأخر است نیز همین شیوه را دنبال کرده است. و از علمای متقدم شیعه می توان از شیخ طوسی در التبیان فی تفسیر قرآن ادله اهل سنت و شیعه مورد بررسی قرار داده و از مفسران متأخر شیعه نیز می توان علامه طباطبای نام برد. در این نوشتار نیز با توجه به اهمیت موضوع بحث شده در آیه ، ارتباطی بین زینت و مسجد وجود دارد. لذا از دیدگاه دو مفسر اهل سنت، شهاب الدین، محمود أفندی آلوسی و فخر رازی ، همچنین علامه طباطبایی مفسر بزرگ شیعه، پرداخته شده است.

1- سبب نزول آیه:

سبب نزول : به حادثه یا پیش آمدی می گویند که متعاقب آن ، آیه یا آیاتی نازل شده باشد . آن پیش آمد، باعث و موجب نزول گردیده است.^۱

سبب نزول این آیه:

روایتی است که از ابن عباس نقل شده که عرب جاهلیت عادت داشتند با وضع برهنه گرد خانه خدا طواف نمایند و چون به مسجدی از مساجد می رسیدند جامه را می انداختند و برهنه عبادت خدا را می کردند لذا خداوند آیه نازل کرده و آنان را از این کار منع کرد^۲

2- شان نزول :

شان نزول، دانستن موجبات نزول آیات قرآنی است^۳

شان نزول:

علامه طباطبایی در مورد شان نزول این آیه چنین بیان کرده. که معتبرترین روایت همان روایت ابن عباس می باشد که سیوطی در درالمنثور آورده است . ولی این روایت شان نزول آیه را بیان نمی کند، بلکه ابن عباس در این روایت يك حقیقت خارجی را تطبیق بر آیه قرآن کرده است^۴

3- بررسی مفردات آیه :

1-3-زینت:

ماده «زین» بر زیبایی و زیباسازی دلالت می کند. متضاد آن «شین» به معنای زشتی و ننگ است^۱ در جایی دیگرالتحقیق چنین آمده است.

^۱ - معرفت محمد هادی ، علوم قرآنی ، قم،موسسه فرهنگی تمهید، چاپ چهارم، 1381ش.، ص 87

^۲ - رک ، طباطبایی ، سید محمد حسین المیزان فی تفسیر القرآن ، قم ، انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ پنجم، 1417ق. ج 8 ص 87

^۳ - معرفت محمد هادی ، علوم قرآنی ، قم،موسسه فرهنگی تمهید، چاپ چهارم، 1381ش.، ص 87

^۴ - رک ، طباطبایی، سیدمحمد حسین المیزان فی تفسیر القرآن، قم ، انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ پنجم، 1417ق. ج 8 ص 87

راغب زینت را چنین تعریف کرده: زینت اصلی و راستین یا آن چیزی است که انسان را در هیچ يك از حالاتش نه در دنیا و نه در آخرت آلوده و ناپاك نمی‌سازد. و متضاد آن «شین» به معنای زشتی است.^۲

معنای اصطلاحی زینت در قرآن علوم حدیث نیز چنین بیان شده است.

زینت سه گونه است: زینت باطنی مثل علم و اعتقادات خوب،

«وَاعْلَمُوا أَنَّ فِيكُمْ رَسُولَ اللَّهِ لَوْ يُطِيعُكُمْ فِي كَثِيرٍ مِنَ الْأَمْرِ لَعَنِتُمْ وَلَئِنَّ اللَّهَ حَبَّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانَ وَزَيَّنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ وَكَرَّهَ إِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ وَالْعِصْيَانَ أُولَئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ بدانید که پیامبر خدا در میان شماست. اگر در بسیاری از امور از شما فرمان ببرد به رنج می‌افتید. ولی خدا ایمان را محبوب شما ساخت و آن را در دلتان بیاراست و کفر و فسق و عصیان را در نظرتان مکروه گردانید. اینان خود راهیافتگانند».^۳

زینت بدنی مثل نیرومندی و غیره، زینت خارجی مثل زیور و مال و مقام

«فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ فِي زِينَتِهِ قَالَ الَّذِينَ يُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَا أُوتِيَ قَارُونُ إِنَّهُ لَأُوْ حَظٌّ عَظِيمٌ راسته به زیورهای خود به میان مردمش آمد. آنان که خواستار زندگی دنیوی بودند گفتند: ای کاش آنچه به قارون داده شده ما را نیز می‌بود، که او سخت برخوردار است»^۴

خداوند متعال در جایی زینت را به خود نسبت می‌دهد و در جایی دیگر به عمل

شیطان و در جایی نیز فاعل آن را مشخص نمی‌کند.

زینت در قرآن بخدا نسبت داده شده مثل آیات

«... الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ زِينَةً لَّهُمْ أَعْمَالُهُمْ فَهُمْ يَعْمَهُونَ أَعْمَالَهُمْ را که به آخرت ایمان ندارند در نظرشان بیاراستیم. از این روی سرگشته مانده‌اند»^۵

«إِنَّا زَيْنًا السَّمَاءِ الدُّنْيَا بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ ما آسمان فرودین را به زینت ستارگان بیاراستید»^۶

و نیز به عمل بشیطان هم نسبت داده شده

«وَإِذْ زَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ وَقَالَ لَا غَالِبَ لَكُمْ الْيَوْمَ مِنَ النَّاسِ وَإِنِّي جَارٌ لَّكُمْ فَلَمَّا تَرَأَتِ الْفِتْنَانِ نَكَصَ عَلَى عَقِبَيْهِ وَقَالَ إِنِّي بَرِيءٌ مِّنْكُمْ إِنِّي أَرَى مَا لَا تَرَوْنَ إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ وَاللَّهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ شیطان کردارشان را در نظرشان بیاراست و گفت: امروز از مردم کسی بر شما پیروز نمی‌شود و من پناه شمایم. ولی چون دو فوج رو به رو شدند او باز گشت و گفت: من از شما بیزارم، که چیزهایی می‌بینم که شما نمی‌بینید، من از خدا می‌ترسم که او به سختی عقوبت می‌کند»^۷

شیطان در اثر قدرت و مهلتی که از جانب خدا باو داده شده میتواند عمل بد را در

نظر انسان خوب جلوه دهد.^۸

فخر رازی زینت را سلامتی، جمال، لباس و اثاث خانه، مال می‌داند.^۹

الوسی نیز زینت را مال فرزند و لباس می‌داند.^۱

۱ - خلیل بن احمد فراهیدی، العین، قم، نشر هجرت، چ دوم، 1410 ق. ج 7، ص 388،

۲ - مصطفوی، حسن، التحقيق في كلمات القرآن الكريم، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، 1360 ش، ج 4، ص 375

۳ - حجرات (49) آیه 7

۴ - قصص (28) آیه 79

۵ - نمل (27) آیه 4

۶ - صافات (37) آیه 6

۷ - انفال (8) آیه 48

۸ - راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات و الفاظ القرآن، قم، انتشارات طلّیحه نور، چاپ دوم، 1427 ق.، ص 389

۹ - رک، فخرالدین رازی عبدالله محمد بن عمر، مفاتیح الغیب ج 7 ص 292

روایتی هم نقل کرده که نسبت دادن آن را توسط دیگران به امام صادق (علیه السلام) دروغ می داند و آن این است که فرموده اند قبل از به پا داشتن نماز موهای خود را شانه بزنید. ابن عساکره و دیگران از انس (رضی الله تعالی عنه) از پیامبر اسلام حضرت محمد (صلی الله علیه وآله) روایت کردند که می فرمایند: (خذوا زینتکم) (صلوا فی نعالکم). زینت خود را بکار ببرید و با کفشهای خود نماز بخوانید.^۱

علامه طباطبایی در تفسیر المیزان

ذیل آیه فوق نیز چنین گفته اند :

«معنای» به همراه برداشتن زینت در موقع رفتن به سوی مسجد» آرایش ظاهری نیست، بلکه آرایشی است معنوی که مناسب با نماز و طواف و سایر عبادات باشد. پس معنای آیه بر می گردد به امر به زینت کردن نیکو برای نماز و غیر آن و اطلاق آن شامل نماز اعیاد و جماعات و نمازهای یومیه و سایر وجوه عبادت و ذکر می شود.^۲

اگر انسان به تنهایی و دور از جامعه می زیست، به زینتی که خود را بیاراید، نیازی نداشت و به ضرورت ایجاد آن نیز متوجه نمی شد؛ زیرا ملاک این توجه نیاز است. اما انسان از زندگی جمعی و همزیستی با دیگران گریزی ندارد و میل و بی میلی، دوستی و دشمنی، خشنودی و ناخشنودی، همراه با زندگی افراد جامعه است. پس چاره ای نیست که انسان آگاه باشد دیگران چه تیپ و ترکیبی را می پسندند و کدام را ناخوشایند می دانند.^۳

آنچه زینت نامیده شده، از مهم ترین ارکانی است که جامعه انسانی بر آن پی ریزی شده است و از آداب ریشه داری است که با جوامع همراه بوده است. اگر به طور فرضی در جامعه ای چنین اتفاق بیفتد که زینت از بیخ و بن برداشته شود، آن جامعه از میان خواهد رفت و از همان لحظه از هم خواهد پاشید؛ زیرا مفهوم از میان رفتن زینت، برداشته شدن خوبی و بدی، دوستی و دشمنی، خواستن و نخواستن و مانند آن از میان آنان است و در این هنگام، اجتماع انسانی مصداق نخواهد داشت.

و امر پروردگار به ضروریات زندگی از قبیل لباس پوشیدن و خود را آراستن از به هین دلیل است که می خواهد تربیتش حتی در اینگونه امور ساده و پیش پا افتاده رعایت شده باشد، و کسی نگوید امر به پوشیدن لباس و تنظیف و آرایش چه معنا دارد^۴

6- مقصود از عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ:

^۱ - رک ، آلوسی ، سید محمود ، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم ، به تحقیق علی عبدالباری عطیه ، بیروت ، دارالکتب العلمیه ، چاپ اول ، ۱۴۱۵ ق ، ج ۴ ص ۳۵۰

ج ۴ ص ۳۵۰

^۲ - طباطبایی ، سید محمد حسین ، المیزان فی تفسیر القرآن ، قم ، انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم ، چاپ پنجم ، ۱۴۱۷ ق ، ج ،

۸ ص ۸۱

^۳ - همان

^۴ - همان

در این قسمت اول باید مفهوم "عند" را بررسی قرار داده در علم نحو اینطور تعریف شده است .
عند در لغت عرب اسم است برای مکان حضور حسی (نمل/40) و معنوی (نمل/40) نزدیکی و
قرب مکان و زمان (نجم/15 و 14)^۱

فخر رازی و الوسی نظر و عقیده خود را نسبت به "عند کل مسجد" بیان نکرده اند و تنها ذیل
این آیه با توجه به روایتی که از ابن عباس نقل کرده اند چنین استنباط شده که منظور مسجد
الحرام و موقع خواندن نماز است.

علامه طباطبایی نیز در بیان آیه 29 سوره اعراف عنوان کرده که مفسرین وجوه مختلفی برای
عند کل مسجد آورده اند. یکی اینکه "در نماز بطور مستقیم متوجه قبله هر مسجدی شوید" دیگر
اینکه "در موقع سجده که همان موقع نماز است متوجه آن نقطه ای شوید که خدا دستور داده، و آن
نقطه کعبه است" دیگر اینکه "وقتی در مسجدی وقت نمازی را درک کردید همانجا نمازتان را
بخوانید، و نگویند باشد تا به مسجد محل خود برگردیم دیگر اینکه" در موقع نمازهایی که باید به
جماعت گزارد به سوی مسجد بروید" و نیز از آن جمله است که "خدا را به خلوص اطاعت کنید
و در عبادت بت‌ها را شریک او مگیرید. که این وجوه با توجه به اینکه این در مکه نازل شده
و مسلمانان مساجد مختلف نداشته و قبله آنها کعبه نبوده با محتوای آیه سازگاری ندارد.^۲

در جایی دیگر با بیان چند روایت وجوه مختلفی را مسجد استنباط کرده از آن جمله :

حلبی از امام صادق (علیه السلام) نقل کرده که در ذیل آیه "وَ أَقِیْمُوا وُجُوهَکُمْ عِنْدَ کُلِّ مَسْجِدٍ"
فرمود: مقصود مساجدی است که در اسلام بنا شده و معنای آیه این است که: در مساجد نو بنیاد
هم روی خود را به جانب مسجد الحرام کنید

که منظور همان قبله می باشد. که اصل تشریع قبله از مکه آغاز و با سوره اعراف شروع شده و
بعد از هجرت در مدینه و به طور کامل و جزیی در سوره بقره بوده است.^۳

7- نقد و بررسی دیدگاه مفسران:

با بررسی نظر سه مفسر می توان دریافت ، علامه طباطبایی با توجه به نگاهی وسیع که هم از
جنبه روایی، هم لغات و توجه به آیات دیگر قرآن داشته اند ، ، به تفسیری جامع دست پیدا کرده
اند، ولی تفسیر دو مفسر دیگر در بعضی موارد جای نقد دارند. از جمله میتوان به موارد زیر
اشاره کرد.

^۱ - ابن هشام عبدالله ابن یوسف ، مغنی الادیب ، به تحقیق جمعی از اساتید مدارس حوزه علمیه قم ، مغنی الادیب، تهران، انتشارات
ادبا، چاپ دوم، سال 1388 ش، ج ، 1 ص 130

^۲ - رک ، طباطبایی ، سید محمد حسین المیزان فی تفسیر القرآن ، قم ، انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ پنجم، 1417ق
ج 8، ص 73

^۳ - موسوی همدانی ، سید محمد باقر ، ترجمه تفسیر المیزان ، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم ، چاپ اول
1392 ش.

ج 8 ، ص 112

- 8-1- در تفسیر فخر رازی و آلوسی تنها به استناد روایتی در شأن نزول این آیه به بررسی این آیه پرداخته اند. که این اشکال وارد می شود روایاتی که در شأن نزول آیه ذکر شد، اولاً هیچ کدام از جهت سند معتبر نمی باشد، زیرا علمای اهل سنت نیز معتقدند روایاتی حجت است که قول، فعل یا تقریر پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله) باشد.
- 8-2- فخر رازی و آلوسی بدون در نظر گرفتن معنای زینت، با توجه به روایت شأن نزول فقط زینت را لباس و وجوب ستر عورت در نظر گرفته اند.
- 8-3- خطاب این آیه بنی آدم می باشد. یعنی هم مردان و هم زنان در همه زمانها را شامل می شود، در صورتی دو مفسر آلوسی و فخر رازی، طوری بیان کرده اند که این دستور فقط جهت مردان که عورت در نماز بر آنان واجب است، و اسمی از پوشش زنان در نماز و طواف آورده نشده است. در صورتی که به نقل از زحیلی، در مذاهب چهارگانه اهل تسنن پوشش همه بدن زن را غیر از چهره، دست ها و قدم ها، در نماز و در برابر مرد نامحرم واجب می دانند و فقها هم فتوا داده اند که باز بودن چهره مانعی ندارد، هر چند به دلیل ضرورت و مشقت در پوشش باشد.^۱
- 8-4- در روایتی که آلوسی که از ابن عساکر منظور از زینت را خواندن نماز با کفش از پیامبر (صلی الله علیه وآله) آورده است، این ایراد وارد است که این روایت با ظاهر «أَإِنِّي أَنَا رَبُّكَ فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى» (طه/12) مغایرت دارد. زیرا خداوند برای ورود به مکان مقدس که طوی دستور کردن کفش را داده است. که هم نشانگر تواضع هست و پاکیزگی و زینت ظاهری است. مطمئناً برای ورود به مسجد که به نام خانه خودش یاد کرده و مکانی مقدس هست هم چنین می باشد. حال این سوال پیش می آید، آیا پیامبر (صلی الله علیه وآله) که خود حامل وحی هستند سخنی مغایر ظاهر آیات قرآن بیان می کنند. عقل و عصمت پیامبر (صلی الله علیه وآله) چنین چیزی را نمی پذیرد.
- 8-5- آلوسی بدون اینکه علت و یا منبع را بیان کند، روایتی را که منظور زینت شانه زدن مو قبل از نماز است امام صادق (علیه السلام) نسبت داده شده است را نسبت دروغ دانسته است. در صورتی که شیخ صدوق، در کتاب خصال خود با ذکر منبع از امام صادق (علیه السلام) دانسته اند.^۲

^۱ - زحیلی، وهبه، الفقه الاسلامی و ادلته، دمشق، دار الفکر، 1418ق، ج 1، ص 739
^۲ - رک صدوق، خصال، ترجمه، کمره ای، انتشارات کتابچی، تهران، چاپ اول، 1377 ش، ج 1، ص 244

نتیجه:

- 1- خداوند با توجه به اهمیت و ارزش انسان و اینکه او موجودی است اجتماعی برای حفظ این ارزش دستوراتی بیان کرده که چطور در جامعه زندگی کند یک مصداق آن قسمتی از آیه 31 سوره اعراف می باشد. .
- 2- لفظ یا بنی آدم که در اول آیه آمده است نشانگر این است که قرآن و دستورات آن برای کل جامعه بشری چه زمان صدر اسلام و چه بعد از آن می باشد.
- 3-9- این جمله می تواند هم اشاره به زینتهای جسمانی باشد که شامل پوشیدن لباس های مرتب و پاک و تمیز، و شانه زدن موها، و به کار بردن عطر و مانند آن می شود، و هم شامل زینتهای معنوی، یعنی صفات انسانی و ملکات اخلاقی و پاکی نیت و اخلاص. .
- 4- قرآن به مال و فرزند، «ازینت» گفته است، «الْمَالُ وَ الْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا» (کهف/46) بنا بر این ممکن است آیه بیانگر این باشد که مال و فرزند خود را هنگام رفتن به مسجد همراه داشته باشید، و منظور این باشد که انسان به سوی خدا با همه زیباییهایی که به او داده شده است برود، و از طرفی مسجد بزرگترین پایگاه اجتماعی عبادی مسلمانان است، و در مسجد است که از حال یکدیگر بیشتر خبردار می شویم لذا اگر کسی مشکل اقتصادی داشته، با مال خود نیز به حل مشکلات اقتصادی مسلمانان پرداخته.
- 5- در نهایت شاید بتوان گفت، مقصود از به همراه داشتن زینت در تمام مساجد آن است که انسان هنگام حضور در مسجد یا هر کجایی که در محضر خداوند جهت عبادت می باشد قلب خود را به طهارت چشم خود را به خشوع و دستها را به پاکی آذین بندد.

منابع:

- 1- قرآن کریم
- 2- ابن هشام عبدالله بن یوسف ، به تحقیق جمعی از اساتید مدارس حوزه علمیه قم ، مغنی الادیب، تهران، انتشارات ادبا، چاپ دوم، سال 1388 ش.
- 3- آلوسی، سید محمود ، به تحقیق علی عبدالباری عطیه ، بیروت، دار لکتب العلمیه ، چاپ اول، 1415 ق.
- 4- راغب اصفهانی حسین بن محمد ، مفردات و الفاظ القرآن ، قم ، انتشارات طلیعه نور، چاپ دوم 1427 ق.
- 5- زحیلی، وهبه ، الفقه الاسلامی و ادلته، دمشق، دار الفکر، 1418 ق.
- 6- فخرالدین رازی ابو عبدالله محمد بن عمر ، مفاتیح الغیب ، بیروت ، دار احیاء التراث العربی، چاپ سوم، 1420 ق
- 7- فراهیدی خلیل بن احمد ، العین، قم، نشر هجرت ، چ دوم 1410 ق.
- 8- عبد الرحمن بن علی بن محمد بن علی بن الجوزی أبو الفرج نزہة الأعین النواظر فی علم الوجوه والنظائر ، به تحقیق محمد عبد الکریم کاظم الرازی ، بیروت ، مؤسسة الرسالة ، 1407 ق .
- 9- طباطبایی سید محمد حسین ، المیزان فی تفسیر القرآن ، قم ، انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ پنجم، 1417 ق.
- 10- مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم ، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، 1360 ش .
- 11- آیتی، عبدالمحمد، ترجمه قرآن کریم، انتشارات سروش، تهران، 1374 ش.
- 12- صدوق، خصال، ترجمه، کمره ای، انتشارات کتابچی، تهران، چاپ اول، 1377 ش.
- 13- معرفت محمد هادی، علوم قرآنی، قم، موسسه فرهنگی تمهید، چاپ چهارم، 1381 ش.
- 14- موسوی همدانی محمد باقر، ترجمه تفسیر المیزان ، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ اول ، 1392 ش.